

УДК 728.61:821.161.2

УКРАЇНСЬКА ХАТА ЯК АРХЕТИПНА МОДЕЛЬ У ТВОРЧОСТІ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА

ЄВСЄЄВА Г. П.^{1*}, *д-р н. управл., проф.*,

БОГУСЛАВСЬКА Л. Г.², *к. філол. н.*

^{1*} Кафедра українознавства, Державний вищий навчальний заклад «Придніпровська державна академія будівництва та архітектури», вул. Чернишевського, 24-а, 49600, Дніпропетровськ, Україна, тел. +38 (0562) 46-94-98, e-mail: evseeva@i.ua, ORCID ID: 0000-0001-9207-6333

² Кафедра українознавства, Державний вищий навчальний заклад «Придніпровська державна академія будівництва та архітектури», вул. Чернишевського, 24-а, 49600, Дніпропетровськ, Україна, тел. +38 (056) 47-03-93, e-mail: liolka1167@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-1872-6064

Анотація. Постановка проблеми. Архетипна модель національної оселі - це базовий і визначальний елементом матеріальної та духовної культури, адже конструктивні особливості, декоративно-художнє оздоблення, орнаментация житла, оберегова символіка елементів інтер'єру хати структурують світоглядну систему і виступають як своєрідний код для розуміння первинних знакових об'єктів народного світосприйняття. **Мета статті** - визначити головні складові конструктивних особливостей зображення української хати на матеріалі оповідання «Хата» та кіноповісті «Зачарована Десна» Олександра Довженка. **Висновки.** Дослідження особливостей відтворення образу української хати художньому світі Олександра Довженка дозволило структурувати архетипічну модель національної оселі, що постає як центр світобудови і як органічне першоджерело всіх життєвих форм. Антагонізм профанного і сакрального вирішується через парадоксальну заостреність таких бінарних опозицій як влада/духовна міць, тіснота/відкритість. Важливим засобом розкриття сутнісних характеристик образу хати є прийом апофатизму.

Ключові слова: українська хата, архетипна модель, градація, прийом апофатизму

УКРАИНСКАЯ ХАТА КАК АРХЕТИПНАЯ МОДЕЛЬ В ТВОРЧЕСТВЕ АЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКО

ЄВСЄЄВА Г. П.^{1*}, *д. н. госуд. управл., проф.*,

БОГУСЛАВСКАЯ Л. Г.², *к. філол. н.*

^{1*} Кафедра українознавства, Государственное высшее учебное заведение «Приднепровская государственная академия строительства и архитектуры», ул. Чернышевского, 24-а, 49600, Днепропетровск, Украина, тел. +38 (0562) 46-94-98, e-mail: evseeva@i.ua, ORCID ID: 0000-0001-9207-6333

² Кафедра українознавства, Государственное высшее учебное заведение «Приднепровская государственная академия строительства и архитектуры», ул. Чернышевского, 24-а, 49600, Днепропетровск, Украина, тел. +38 (056) 47-03-93, e-mail: liolka1167@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-1872-6064

Аннотация. Постановка проблемы. Архетипная модель национального жилища является базовым и определяющим элементом материальной и духовной культуры, ведь конструктивные особенности, декоративно-художественное оформление, орнаментация жилья, символика оберегов как элементов интерьера дома структурируют мировоззренческую систему и выступают в качестве своеобразного кода для понимания первичных знаковых объектов народного мировосприятия. **Цель статьи** - определить главные составляющие конструктивных особенностей изображения украинской хаты на материале рассказа «Хата» и киноповести «Зачарованная Десна» Александра Довженко. **Выводы.** Исследование особенностей воспроизведения образа украинской хаты в художественном мире Александра Довженко позволило структурировать архетипную модель национального жилища, которое предстает как центр мироздания и как органический первоисточник всех жизненных форм. Антагонизм профанного и сакрального решается через парадоксальную заостренность таких бинарных оппозиций как власть/духовная мощь, теснота/открытость. Важным средством раскрытия сущностных характеристик образа хаты является прием апофатизма.

Ключевые слова: украинская хата, архетипная модель, градация, прием апофатизма

UKRAINIAN HUT AS THE ARCHETYPAL MODEL IN THE WORKS OF ALEXANDER DOVZHENKO

YEVSEYEVA H. P.^{1*} *Dr. Sc. (State management), Prof.*,

BOGUSLAVSKA L. H.² *Cand. Sc. (Philol.)*

^{1*} Department of Ukrainian studies, State Higher Education Establishment "Prydneprov'ska State Academy of Civil Engineering and Architecture", 24-A, Chernyshevskogo str., Dnipropetrovsk 49600, Ukraine, tel. +38 (0562) 46-94-98, e-mail: evseeva@i.ua, ORCID ID: 0000-0001-9207-6333

² Department of Ukrainian studies, State Higher Educational Establishment "Prydneprov'ska State Academy of Civil Engineering and Architecture", 24-A, Chernyshevskogo str., Dnipropetrovsk, 49600, Ukraine, tel +38 (056) 47-03-93, e-mail: liolka1167@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-1872-6064

Abstract. Raising of problem. Archetypal model of national dwelling is the basic and determining element of material and spiritual culture, because design features, decorative artwork, ornamentation housing, amulet symbols as elements of the home's interior structure the ideological system and act as a kind of code for understanding the primary landmark of the national worldview. **The purpose.** Identify the main components of the design features of the Ukrainian house image on the material of the story "Izba" and the tale "the Enchanted Desna" Alexander Dovzhenko. **Conclusions.** Research of reproduction features of the Ukrainian hut image in the art world of Alexander Dovzhenko allowed to structure archetypal model of national dwelling, which appears as the center of the universe and as the source of all organic life forms. Antagonism of the profane and of the sacred can be solved through a paradoxical focus of such binary oppositions as power/spiritual strength, closeness/openness. An important means of the essential characteristics revealing of the house image is the apophaticism device.

Keywords: *Ukrainian house, archetypal model, graduation, apophaticism device*

Постановка проблеми. Архетипні моделі лежать в основі творення національних способів світобачення, а тому визначають і структурують базові символи та первообрази, в яких кодується досвід життя етносу на своїй землі. Для творчості Олександра Довженка архетипна модель української оселі найповніше висвітлена і різнобічно представлена у таких творах як оповідання «Хата» та кіноповісті «Зачарована Десна».

Аналіз публікацій. Особливості художнього світу Олександра Довженка, значущість його слова як джерела розуміння глибинних основ народного світобачення розглядалися як у контексті світової культури [3], так і в багатовимірній системі міфологічного мислення [6; 7], проте аналіз української хати як архетипної моделі у творчості митця здійснюється вперше.

Мета статті – визначити основні складові архетипу української хати на матеріалі оповідання «Хата» та кіноповісті «Зачарована Десна» Олександра Довженка.

Мета роботи зумовлює виконання таких **завдань**: проаналізувати систему образів, за допомогою яких Олександр Довженко створює архетипну модель української хати; розглянути просторову структуру та символічну наповненість базового національного архетипу оселі.

Виклад основного матеріалу. Культура українців за суттю своєю завжди була осілою, аграрною, тому основним типом поселення були села та хутори. На думку сучасних дослідників української культури, саме слово «хата», яке впродовж століть всюди на етнічній території українців вживається для позначення народного житла, цілком можливо, залишили нам у спадщину скіфи [5; с. 114].

Вироблені колись на великій території України моделі споруд не зникли, а продовжували існувати в практиці пізніших культур аж до початку ХХ століття. Давні аналоги української хати можна знайти у пам'ятках багатьох археологічних культур, починаючи з трипільської, що існувала на території нинішнього Правобережжя від Києва до Кременчука, захоплюючи середню і нижню течії південного Бугу, Дністра й Пруту.

Українська хата, безперечно, - самобутнє явище в національній свідомості народу. За всієї різноманітності окремих деталей оформлення та декорування житла, вона, як слушно зауважив львівський дослідник Архип Данилюк, «майже всюди однакова в основних формах і плані [...]». Відчувається, що при будівництві народні майстри завжди тяжіли до симетрії, до певних ритмів і пропорцій. Це видно по розташуванню вікон, головного входу. Будівлі скомпоновані з почуттям пропорції, а окремі форми не порушують гармонії. Велике значення мають світлотіньові властивості. Освіченасонцем хата дає мальовничу гру світлої, темної і сірої площин. А білизна стін на сірому фоні землі сприяє виділенню будівлі з навколишнього ландшафту [2; с. 129].

Житло завжди не просто було невід'ємною частиною культури нашого народу, а й поставало як матеріальне втілення уявлень та вірувань українців, розкривало основи їхнього життя, побуту та яскраво втілювало розмаїтість естетичних уподобань. Ось чому практично кожен український письменник у своїй творчості торкався образу української хати, увиразнюючи і глибоко

осмислюючи ті чи інші сторони народного буття.

Особливе місце серед майстрів слова, які тонко відчували потужні, можна сказати, родові зв'язки народного духу з духом рідної землі, належить Олександрові Довженку. Найповніше образ рідної оселі письменник розкриває у двох своїх творах – оповіданні «Хата», написаному у 1945 році, та автобіографічній повісті «Зачарована Десна». Кожне з мистецьких прозрінь по-своєму виокремлює сутнісні ознаки української хати. Довженківське оповідання, написане у знаковий для України час відродження зі страшних руїн війни, поєднує в собі як давні магічні форми словесного дійства, характерні для прадавнього мислення (замовляння, голосіння, величання), так і філософські заглиблене споглядання неминучих життєвих метаморфоз, які приходили на українську землю разом з історичною зміною форм, ритмів і способів буття людини у нових умовах.

Вистраждана і виношена під серцем кіноповість зрілого майстра дає можливість поєднати дитинно-свіже бачення рідної оселі як коліски творчості і життєвої наснаги родини, з якої тільки і може починатися сила роду, що живить і наснажує національне ціле.

Ось чому пристрасне довженківське бачення рідного житла задає таку велику і значиму історичну перспективу. У кіноповісті «Зачарована Десна» письменник звертається до української хати як до живої духовної сутності. *«Напишу я слово про хату за тисячу верст і за тисячу літ від далеченних сивих давен аж до великого мого часу всесвітньо-атомної бомби. На Україні й поза Вкраїною суцюз»* [4; с. 661]. Довженко своєрідно закодує у цьому описі хату як центр світу, де простір (*тисячу верст*) і час (*тисячу літ*) співвідносяться з традиційним у народній свідомості образом безкінечності, бо тисяча вказує не на числову конкретику, а на відкритість і минулого, і майбутнього, в яких жила і буде продовжувати жити національна оселя. Проте трагічною пересторогою звучить чітке вказання на причини

перерваної тяглості вічних законів життя. Настає час *«всесвітньо-атомної бомби»* – час, якого ще ніколи не знала планета, бо реальна можливість знищення цілого людства вперше входить у людську свідомість. В усій відразливій жахливості смертельного небуття така цивілізаційна катастрофа особливо гостро бачиться саме в Україні, що у часи Другої світової війни зазнала найбільшої руйнації і страшної загрози повного знищення як держави, так і цілого народу.

Українська хата належить до тих архетипів, що з плином часу ускладнюються і вибудовуються в систему духовності цілого етносу. Довженко створює надзвичайно сильний образ «архітектурної праматері пристанища людського» [4; с. 661], у якому простота форм вивищується до первинних начал буття людини. Хата не тільки стоїть поза часом, а й дорівнюється першоджерелу життя: *«незамкнена, вічно відкрита для всіх [...] високонравствена людська оселя»* наповнена насінням і готова знову й знову щедро засювати світ, знову і знову відновлювати повноту і красу. Сила березини і матірнього лона у хаті поєднується у своєрідну першостихію буття, бо в самій хаті, як у казковому яйці-райці, немовбито зібрано все сім'я світу: *«Насіння у ній і на ній од стріхи до самого долу. Здається, щезни вона, і спустіє земля, заросте бур'яном, споганіє, і світ стане чорний від голоду й злоби»* [4; с. 661].

Поставивши хату у такі виміри вічності, співвідносні з вимірами життя і смерті, Довженко цілком зримо і наповнено позначає хату як *«суцюз на Україні й поза Вкраїною»*. У різні часи і з різних причин українці залишали свою рідну землю, але незмінно відтворювали на новому місці проживання успадкований спосіб життя, який насамперед реалізовувався у формах спорудження та організації житла. Зокрема, яскраво відтворив цю характерну національну особливість Іван Багряний у своєму пригодницькому романі «Тигролови», де серед нескінченних просторів Сибіру з'являються традиційні українські назви.

«Це була наша друга Україна, синку, але щасливіша», - говорить представниця старшого покоління родини Сірків. І продовжує розповідь, наголошуючи на відтворенні не лише традиційності у зведенні житла, а й на тяжінні знову організовувати рідний світ у його цілісності: *«Тут де не поїдеши – то з Києва виїдеши. А в Чернігівку приїдеши, з Чернігівки виїдеши – в Полтавку приїдеши»* [1; с. 114].

Повертаючись до довженківського опису української хати, слід наголосити на тому, що письменник особливо тонко відчуває багатогранність і архетипну значущість, що містяться за зовнішньою простотою оселі. *«Архітектурна праматір пристанища людського»* у баченні письменника є органічною складовою тієї землі, на якій вона зводиться. Ось чому Олександр Довженко говорить про хату в однойменному оповіданні як про *«бідну і ясну, як добре слово, і просту, ніби створили її не робочі людські руки, а сама природа, немовби виросла вона, мов сиріоїжка в зеленій траві»* [4; с. 661].

У кіноповісті *«Зачарована Десна»* письменник подає більш розгорнутий опис рідної оселі. *«Хто й коли збудував нашу хату, які майстри, невідомо. Здавалось нам, ніби її зовсім ніхто й не будував, а виросла вона сама, як печериця, між грушею і погребом, і схожа була також на стареньку білу печерицю. Дуже мальовнича була хата»* [4; с. 433]. Змінюючи масштабність зображення від хати як центру світобудови до невеличкої, але теплої і затишної рідної оселі, письменник вводить деталізацію, в якій контрастують доросле страждання від бідності та дитяча всеохопна радість світоспоглядання, посилена ще не виокремленим від великого сімейного «ми» дитини, що зростає в багатодітній родині.

Продовжуючи опис хати, митець зазначає: *«Одне, що не подобалося в ній, і то не нам, а матері, вікна повростали в землю і не було замків. У ній ніщо не замикалось. Заходьте, будь ласка, не питаючись можна? Милості просимо! Мати жалілася на тісноту, ну, нам,*

малим, простору й краси вистачало, а ще коли глянуть у віконце, так видно й соняшник, і груші, й небо» [4; с. 433]. Дитинне цілокупне перебування у рідній оселі як у головному і єдиному місці життя ще не розмежовує простір на різні зони перебування, і тому там широко і безмежно розпросторюється світ від тісної і досить убогої хатини до неба, де сходишками до небесних висот є рослинний світ.

Традиційним для слов'янського світу завжди було ставлення до рідної землі як до живої істоти, як до матері-годувальниці. Образ рідної землі, що тужить і сповнюється то сльозами у часи лихоліть, то радістю у часи звитяги, яскраво вимальовано в такій пам'ятці давньої літератури як *«Слово про похід Ігорів»*. Шевченківська творчість намагається трагічно-щемливим образом неньки-України, яку зраджують власні діти. Довженко творчо осмислює і розвиває зазначену особливість художнього мислення, ось чому в оповіданні *«Хата»* він розкриває образ оселі таким чином: *«Опишу її неповторну зовнішність, привітну й веселу, часом сумну, молоду й стареньку вдовицю, чепурну і убогу, журливу і ніколи не горду»* [4; с. 661].

Таке своєрідне бачення допомагає письменникові поєднати в архетипі хати материнське начало, образ рідної землі та образ України. Художній прийом градації, за допомогою якого Довженко наповнює і увиразнює первозданну щедротність української хати, контрастно поєднується з апофатичним способом розкриття, коли письменник переходить до опису внутрішнього образу оселі. Апофатизм – досить давній спосіб наведення характеристики Бога і божественної сутності життя, коли не підвладну жодному словесному формулюванню істину сакрального передають як перелік того, чим не є і ніколи не може бути природа Бога. Таке розгортання художнього цілого посилюється ще одним звертанням до безкінечності, проте тепер така безкінечність вказує на полюс аморальності і на абсолютну неможливість

наповнення духовної сутності хати подібними вимірами зла.

Олександр Довженко підносить силу свого слова до літописного суворого фіксування найвагоміших ознак, і на цьому тлі магічним заклинанням звучить багаторазове «немає», обігране через народне розуміння одвічного порядку (*не було, нема й не буде*). «*Опишу її внутрішній образ. Все, що в ній є й чого нема й не буде ніколи, хоч і могло би бути. А не було й немає в ній безлічі речей. Нема в ній челяді, немає гайдуків, прислужництва нема. Немає кабінетів, віталень, спальень, де довго сплять, і не було в ній розпусти й лінощів паразитизму*» [4; с. 661].

Вся трагічно означена історія народу наповнює зсередини стіни рідної оселі, а відлуння кривавих борінь за право мати рідний дім письменник знову передає через прийом апофатизму. Але тепер відсутність у внутрішньому просторі хати знакових форм влади та войовничості Речі Посполитої прочитується як великий і незаплямований безмір духовної міцності тих людей, що народжувалися в оселі. «*Немає в стінах фамільних портретів і скарбів нема в сундуках, і ковані панцирі предків не красуються по її кутках, бо билися гаразд лицарі дідки небораки без панцирів з одверто голими грудьми. А потім погнили онучі, пострухли клейноди до нитки, не стало й сліду на землі*» [4; с. 661].

Ще одна лінія беззаперечного й абсолютного «*ніхто й ніколи*» розгортається для митця як глибинне переосмислення поняття тісноти. Тісні стіни, які справді у «Зачарованій Десні» пов'язувалися з пригніченням величі духу дорослих, поки що не зрозумілих дитині, в оповіданні «Хата» Довженко розкриває як простір граничної відкритості, де душа мешканців завжди відкрита назустріч одне одному. Таким чином, тісний простір хати постає як священне місце для однодумців, де неприпустимий найменший натяк на фальшування та нещирість: «*Не змовлявся в ній ніхто й ніколи заволодівати світом чи поневолювати сусіда, не було в ній бучних бенкетів, ні великих урочистих зустрічей, не грали органи, ні оркестри в її тісних стінах і ніколи не засідали далекорозумні дипломати*» [4; с. 662].

Висновок. Архетипічна модель української хати у творчості Олександра Довженка постає як центр світобудови, де синкретична єдність часу і простору перетворює образ оселі на первинний символ насінини, що містить начала всіх життєвих форм. У відтворенні внутрішньої наповненості рідної оселі письменник знімає розподіл між профанним і сакральним шляхом розгляду низки бінарних опозицій: влада/духовна міць, тіснота/відкритість. Важливим засобом розкриття сутнісних характеристик образу хати є прийом апофатизму.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Багрянний І. П. Тигролови : роман та оповідання / Іван Багрянний. – Київ : Молодь, 1991. – 264 с. : іл.
2. Данилюк А. Т. Українська хата / А. Т. Данилюк // Дзвін. – 1991. – № 4. – С. 129-136.
3. Довженко і світ. Творчість О.П. Довженка в контексті світової культури : [статті, есе, рецензії, спогади, доп., відгуки, листи, телеграми] / [упоряд. С. П. Плачинда ; передм. О. Гончара]. – Київ : Рад. письменник, 1984. – 222 с.
4. Довженко О. П. Кіноповісті ; Оповідання / Олександр Довженко ; [упоряд. і прим. Ю. Е. Григор'єва ; ред. та авт. вступ. ст. Б. С. Буряк]. – Київ : Наук. думка, 1986. – 710 с. : портр. – (Бібліотека української літератури. Радянська українська література).
5. Історія української культури : у 5 т. / голов. ред. Б. Є. Патон ; Нац. акад. наук України. – Київ : Наукова думка, 2001. – Т. 2 : Українська культура XIII–першої половини XVII століть / В. С. Александрович [та ін.] ; голов. ред. Я. Д. Ісаєвич. – 848 с. : іл.
6. Пасісниченко Г. М. Міфопоетичне мислення і художня творчість Олександра Довженка / Г. М. Пасісниченко // Українська мова і література в школі. – 2007. – № 4. – С. 53–56. – Бібліогр.: 8 назв.
7. Царинник М. Плянетне видиво: мітотворче світовідчування Олександра Довженка / Марко Царинник // Сучасність. – 1973. – Ч. 10(154). – С. 49–67.

REFERENCES

1. Bahrianyi I.P. *Tryholovy: roman ta opovidannia* [Three heads: novel and short stories]. Kyiv: Molod, 1991, 264 p. (in Ukrainian).

2. Danyliuk A.T. *Ukrainska hata* [Ukrainian Hut]. *Dzvin* [Bell]. 1991, no. 4, pp. 129-136. (in Ukrainian).
3. Plachynda S.P. *Dovzhenko i svit. Tvorchist O.P. Dovzhenka v konteksti svitovoi kultury* [Dovzhenko and the world. Dovzhenko O.P. Creativity in the context of world culture]. Kyiv: Rad. pismennyk, 1984, 222 p. (in Ukrainian).
4. Dovzhenko O. *Kinopovisti; Opovidannia* [Movie-essay, Short stories]. Kyiv: Nauk. dumka, 1986, 710 p. (in Ukrainian).
5. Aleksandrovych V.S. *Istoriia ukrainskoi kultury. T. 2: Ukrainska kultura XIII–pershoi polovyny XVII stolit* [History of Ukrainian culture. Volume 2: Ukrainian culture of XIII–first half XVII centuries]. NAN Ukrainy. [National Academy of Sciences of Ukraine.]. Kyiv: Naukova dumka, 2001, 848 p. (in Ukrainian).
6. Pasisnychenko G.M. *Mifopoetychne myslennia i hudozhnia tvorchist Oleksandra Dovzhenka* [Mythical and poetical thinking and artistic creativity of Alexander Dovzhenko]. *Ukrainska mova i literatura v shkoli* [Ukrainian language and literature in the school]. 2007, no. 4, pp. 53-56. (in Ukrainian).
7. Tsarynnyk M. *Plianetne vydyvo: mitotvorche svitovidchuvannia Oleksandra Dovzhenka* [Planetary view: peacemaking attitude of Olexander Dovzhenko]. *Suchasnist* [Modernity]. 1973, iss. 10(154), pp. 49-67. (in Ukrainian).

Рецензент: д-р філол. н., проф. Поповський А. М.

Надійшла до редколегії: 10.01.2016 р. Прийнята до друку: 20.03.2016 р.